

Politieke en culturele transfers in een tijd van revolutie: Nederland 1795-1805¹

ANNIE JOURDAN

Political and Cultural Transfers in a Time of Revolution. The Netherlands 1795-1805

One of the hallmarks of modern historiography is its strong engagement with the national scene. Yet despite this, European countries have always exchanged ideas and practices and influenced each other. This was the case, for example, between 1795 and 1805, during which period the Dutch had to rethink their society and their government. To do this, they entered into a deep and creative dialogue with France in particular, as well as America. The manner in which this took place and its consequences are explored in this paper.

De moderne geschiedschrijving wordt sinds haar ontstaan gekenmerkt door een sterk nationaal engagement dat de historische blik heeft vertroebeld. Heel lang hebben politiek historici zich hoofdzakelijk op de nationale geschiedenis gericht en weinig aandacht besteed aan internationale interacties.² Dit geldt in Nederland in het bijzonder voor de Bataafse Revolutie van 1795 tot 1805 die tot voor kort gold als een gebeurtenis die werd beïnvloed, zelfs veroorzaakt door Frankrijk en als zodanig dus oninteressant zou zijn geweest voor de nationale geschiedschrijving. Inmiddels komen historici tot de conclusie dat het zo eenvoudig niet lag.³ De Bataven van 1795 en hun hervormingen zijn wel degelijk Nederlands.⁴ Weliswaar werden zij beïnvloed door hun burens waarmee zij ideeën en praktijken uitwisselden, maar ze hebben de Fransen niet in

¹ Het begrip transfer is ontleend aan Michel Espagne en Michael Werner, 'La construction d'une référence culturelle allemande en France. Genèse et histoire', *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* (1987) 969-992. Het wordt gebruikt om kruisingen of vervingingen tussen (politieke) culturen op te sporen en te analyseren en om het historische comparatisme te verrijken.

² Henk te Velde, 'Political Transfer. An Introduction', *European Review of History* 2 (2005) 205-221.

³ Zie N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004); J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001); W. Velema, *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden en Boston 2007).

⁴ Het revolutionaire radicalisme daarentegen zou nog steeds on-Nederlands zijn: zo zou de staatsgreep van 21 januari 1798 door de Fransen zijn bedacht, terwijl de Nederlandse radicalen niet representatief voor het Nederlandse volk zouden zijn. Tenslotte zou, aldus Schama, die staatsgreep helemaal niet nodig zijn geweest. P. Geyl, *La Révolution batave 1783-1798* (Parijs 1971); S. Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (New York 1977). Er zijn trouwens nog steeds geen studies over het revolutionaire radicalisme van

alles slaafs nagevolgd.⁵

De Bataven van 1795-1805 krijgen nog steeds te weinig aandacht. Dit in tegenstelling tot de patriotentijd van de jaren 1780, die de laatste jaren serieus is bestudeerd en waarvan de politieke cultuur nauwkeurig onderzocht is.⁶ Ook over de Nederlandse vluchtelingen, onderwerp van de dissertatie van Joost Rosendaal, is meer bekend.⁷ Daarentegen zijn de discussies en beslissingen van de Nationale Vergadering en van de verschillende codificatie-commissies vrijwel onbekend. Leonard de Gou heeft weliswaar de bronnen gepubliceerd over de totstandkoming van de verschillende grondwetten maar zijn analyses zijn zeker niet uitputtend. Hetzelfde geldt voor *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* van Joost Rosendaal. Een uitzondering vormt de dissertatie van Thomas Poell die de politieke coalities uit de jaren 1780-1813 bestudeerd heeft. Hij hanteert echter een schema dat is ontleend aan Charles Tilly om het uiteenvallen van de revolutionaire coalitie en het terugdraaien van het moderniseringsproces uit te leggen, waardoor de concrete verworvenheden niet in beeld komen. Poell komt tot de weinig verbazingwekkende conclusie dat centralisatie en democratisering meestal in conflict met elkaar waren. Deze ‘democratische paradox’ is echter al lang bekend bij historici die de Franse revolutie onderzocht hebben, zoals Michel Vovelle.⁸

Verder zijn er interessante bijdragen over bepaalde wetgevers en hun idealen of over de culturele veranderingen die deze tijd kenmerken. Niek van Sas schreef belangrijke artikelen over vaderlandsliefde en vaderlands gevoel, over de ‘scenario’s voor een onvoltooide revolutie’, over Rutger Jan Schimmelpenninck, Willem Anthonie Ockerse en Herman Willem Daendels. Hij geeft daarmee echter geen volledig overzicht van de Bataafse revolutie op zich, van

het gewone volk. Zie daarover mijn working paper, ‘Amsterdam en Révolution, 1795-1798. Un jacobinisme batave?’ (2006), te downloaden op <http://www.europesestudies.nl>.

- ⁵ De analyses van L. de Gou zijn op dit punt teleurstellend (zie de inleidingen van de verschillende bundels RGP), alsmede die van J. Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland, 1783-1799* (Amsterdam 2005) of van de Nederlandse juristen: O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), *De Staatsregeling voor het Bataafsche volk van 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van dr. mr. L. de Gou* (Nijmegen 2001). Voor een andere benadering, zie mijn *La Révolution batave entre la France et l’Amérique* (Rennes 2008).
- ⁶ F. Grijzenhout, N. van Sas en W.W. Mijnhardt, *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987); Th. S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen (eds.), *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988); H. Bots en W.W. Mijnhardt (eds.), *De droom van de revolutie* (Amsterdam 1988); S.R.E. Klein, *Patriots Republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995).
- ⁷ J. Rosendaal, *Bataven! De Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk (1787-1795)* (Nijmegen 2004).
- ⁸ T. Poell, *The Democratic Paradox. Dutch Revolutionary Struggles over Democratisation and Centralisation, 1780-1813* (Utrecht 2007). Over Vovelle, zie *La Révolution, une exception Française?* (Parijs 2004) 345-349. Voor een bijzonder geslaagde dissertatie, die slechts Friesland bestudeert maar die niet vastzit in een strakke schema, zie J. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland, 1795-1798* (Franeker 2002).

de wetten en beslissingen die feitelijk genomen zijn en van de politieke troebelen en verwarring die de periode gekend heeft. Nog minder volledig in dit opzicht is het niettemin prachtige boek van Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, dat een uitgebreide studie biedt van de culturele verworvenheden van de jaren rond 1800, maar de politiek van die tijd volledig negeert. Bij Van Sas zijn slechts enkele Nederlandse beroemdheden van belang – geen volk, geen radicalen, geen Fransen, geen Amerikanen; bij Kloek en Mijnhardt zijn er niet eens politici, maar slechts anonieme krachten of culturele gemeenschappen die het mogelijk maakten dat de samenleving zich verder ontwikkelde en dat er een nieuwe nationale cultuur ontstond.⁹ Nog steeds ontbreekt een gedetailleerde studie over de politieke discussies, over grondwet, verklaring van de rechten van de mens, codificatie en culturele instellingen, alsmede over de volkssociëteiten en hun acties.

Een burger wordt door de Vrijheid uitgenodigd plaats te nemen op de regeringstroon, op voorwaarde dat hij de rechten van de mens en de oppermacht van het volk erkent. Bron: De Conventie, uit 1795-1798. Proefdruk van Bakker del. en K.F. Bendorp, sculp. (privé collectie)

Om die reden startte in 2001 het door NWO gefinancierde onderzoeksproject ‘Culturele en politieke transfers tussen Frankrijk en Nederland in de tijd van de revolutie’.¹⁰ Het bestudeert culturele en politieke transfers tussen Nederland, Frankrijk en Amerika aan de hand van de toentertijd gevoerde

⁹ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004); Kloek en Mijnhardt, *1800. Blawdrukken*.

¹⁰ In het kader van dit NWO-project heeft Martijn van der Burg een dissertatie afgerond over cultuur- en politieke transfers in de Napoleontische tijd, 1799-1813: *Nederland onder Franse*

politieke discussies en ingevoerde wetten op drie gebieden die de basis vormen van de moderne samenleving: politieke hervormingen (publiek recht), privaatrecht, en onderwijs en opvoeding.¹¹ Hierop zal deze bijdrage zich toespitsen.

Politieke hervormingen

Wat de politieke hervormingen betreft, waren in de jaren 1790 verschillende belangrijke onderwerpen aan de orde, met name de verklaring van de rechten van de mens en de geschreven grondwet. Tussen januari 1795 en april 1798 zijn er in Nederland zes teksten ontworpen en besproken van de verklaring van de rechten van de mens.¹² De eerste was die van de provincie Holland, mede geschreven door Pieter Paulus, een van de belangrijke patriotten en de grote man van de Bataafse revolutie. Deze verklaring ging uit van de gelijkheid als eerste beginsel en als basis voor de andere natuurlijke rechten.¹³ De ontwerpen die vervolgens werden besproken in de Nationale Vergadering namen ook de gelijkheid als een door God gegeven menselijke eigenschap als uitgangspunt. Anders dan de Fransen, die de rechten van de mens en van de burger in een eenvoudige verklaring hadden vastgelegd, wilde een meerderheid van de Nederlandse wetgevers een verdrag sluiten met het Nederlandse volk. Dat vonden zij beter dan een willekeurige verklaring van de wetgevers, die niet bindend zou zijn.¹⁴ De Franse voorbeelden waren wel altijd aanwezig in de Nationale Vergadering maar werden niet klakkeloos overgenomen; wel bestudeerd, geanalyseerd, bekritiseerd en verbeterd.

Datzelfde gold voor 'het Franse legicentrisme'. Radicalen zoals Van Hooff en Hahn vonden bescherming van de minderheid of van de individuele burger

invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de Napoleontische tijd, 1799-1813 (Amsterdam 2009).

- ¹¹ Over de drie grondbeginselen van de moderniteit, M. Gauchet, 'Quand les droits de l'homme deviennent une politique', *Le Débat* 110 (2000) 263-264.
- ¹² Na de verklaring van Holland van eind januari 1795 werden er in verschillende provinciën soortgelijke teksten gepubliceerd. Zie F.H. van der Burg en H. Boels, *Tweehonderd jaar Rechten van de Mens in Nederland* (Leiden 1994). Verder zijn er drie ontwerpen door de Nationale Vergadering besproken (ontwerpen van Hahn; van Floh en van De Mist), gevolgd door de verklaring voorafgaande aan het Ontwerp van Constitutie van 1797. Vervolgens is er in 1798 een nieuwe tekst geschreven, die als inleiding op de Grondwet van 1798 diende. L. de Gou (ed.), *Het Ontwerp van Constitutie van 1797* (3 delen; Den Haag 1981-1985); en *De Staatsregeling van 1798. Bronnen tot de totstandkoming* (2 delen; Den Haag 1988-1990). Voor een (Frans) overzicht van deze verklaringen of inleidingen, mijn site: [http://www.home.mede-werker.uva.nl/a.r.m.jourdan\(documents\)](http://www.home.mede-werker.uva.nl/a.r.m.jourdan(documents)).
- ¹³ Deze overtuiging had hij al in 1791-1792 toen hij zijn *Verhandeling over Gelijkheid* schreef. P. Paulus, *Verhandeling over de vraag: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelijk te zijn? En welke zijn de regten en pligten, die daaruit voortvloeien?* (Vierde druk; Haarlem 1794). Zie ook W.J. Goslinga, *De rechten van de mens en van de burger* (Den Haag 1936). De Hollandse verklaring van 1795 wordt daarin opgenomen.
- ¹⁴ In het recht is een verdrag in principe bindend, een verklaring is het niet. Mijn dank aan jurist J.-H. Reestman voor deze informatie.

tegen de wil van de meerderheid, die niet per se gelijk heeft en die de rechten van de mens kan verraden, uiterst belangrijk. Daarom pleitten zij voor de handhaving van de natuurrechten in de maatschappij, mits deze de rechten van een ander niet bedreigden. Geen Frans legicentrisme dus, maar een groter respect voor de rechten van iedere burger, zoals dat ook in Amerika aanwezig was.

Belangrijk is verder dat de Nederlanders tijdens de discussies over de rechten van de mens drie modellen tot hun beschikking hadden: hun eigen patriotteksten; de Amerikaanse *Bills of Rights* uit de jaren 1780 (toen al in het Frans vertaald) en twee of drie Franse voorbeelden.¹⁵ Maar wat ook blijkt is dat zij volledig opnieuw wilden beginnen en heel goed wilden nadenken over een sociaal verdrag dat paste bij het Nederlandse volk. Zij waren bewuste en eigenzinnige patriotten, die niets minder wilden bereiken dan hun voorgangers, en zeker geen marionetten. Net als de Fransen in 1789 zagen ze zichzelf als vernieuwers. Zij wilden verder gaan of het beter doen dan de Amerikanen en de Fransen.¹⁶

Kijken we naar de grondwet, dan zien we dezelfde ontwikkeling. De Nederlanders maakten in 1796 een ontwerp dat verbeterd werd in 1797. Zij lieten het beoordelen door het volk dat een massaal 'nee' liet horen. Vervolgens zijn zij heel vasthoudend aan een nieuw ontwerp begonnen. Gedurende de discussies over de Bataafse grondwet hadden de Nederlanders de drie Franse grondwetten voor ogen. Amerika speelde hier nauwelijks een rol, ook niet – gek genoeg – bij de federalisten. Zo wilden zelfs de Nederlandse federalisten geen absolute federatie, geen 'imperium in imperio' zoals zij het in 1776 ontstane Amerikaanse regime beschouwden.¹⁷

Eigenlijk vond een meerderheid van de wetgevers de Franse grondwet uit 1795 de beste oplossing. Slechts twee à drie van hen konden nog waardering opbrengen voor de Franse grondwet van 1793.¹⁸ Voor de anderen was vooral de scheiding van de machten belangrijk. Zij weigerden dan ook één grote

¹⁵ Uit de discussies blijkt dat de Nederlanders de verschillende *Bills of Rights* van de jaren 1780 kenden, maar niet de nieuwe federale grondwet met haar eigen *Bill*, die pas in 1800-1801 als inspiratiebron gebruikt zou worden. Maar zij kenden wel de nieuwe constituties van de verschillende staten. Zie hoofdstuk III van A. Jourdan, *La Révolution batave entre la France et l'Amérique*, 37-42. Zie ook: R.J. Schimmelpenninck, *Verhandeling over eene wel ingerigte volksregeering* (Leiden 1785) 7-8, 11, 13, 21-22 en 84.

¹⁶ N.C.F. van Sas, 'Mensenrechten in 1795', *Kleio* 37:9-10 (1996) 10-14. Over de wedijver van de Fransen: M. Gauchet, *La Révolution des droits de l'homme* (Gallimard 1989).

¹⁷ Het Amerikaanse stelsel met 'checks and balances' werd door bijna iedereen veroordeeld, omdat de Bataven een strikte scheiding der machten wilden, ofwel wat zij noemden 'een georganiseerde eenheid'. De Gou, *Ontwerp van Constitutie van 1797* I, 418. Zoals de commissie schreef: 'men kan zich, naar ons inzien, niet wel enig vreemder en afzichtelijker staatkundig monster voorstellen, dan deze verdeling van macht, welke op dusdanig denkbeeld van gewichten en tegengewichten is gevestigd'.

¹⁸ Pro-Robespierre waren Ploos van Amstel, Hugo Gevers en Coert van Beyma. De laatste was voor een directe democratie, maar tegen eenheid en centralisatie. Hij was eigenlijk meer rousseauïst dan robespierrist.

Kamer die het geheel zou dirigeren – uit angst voor de absolute macht die de Franse conventie van 1792-1795 had weten te veroveren. Scheiding van machten, maar geen *checks and balances* zoals in Engeland of Amerika, omdat de Bataven (net als de Fransen) niet begrepen waarom de verschillende lichamen meerdere taken zouden moeten vervullen die de scheiding der machten illusoir zou maken. Maar het Franse model was voor hen evenmin perfect en zij wilden dat verbeteren. In Frankrijk bijvoorbeeld was er een hiërarchie tussen de twee wetgevende Kamers die men in Nederland niet wilde overnemen. De twee Kamers moesten samen gekozen worden en pas daarna worden gescheiden. Zo bleven zij gelijk en meer democratisch. Tegen de uitvoerende macht volgens het Franse model hadden zij ook bezwaar; zij gaven de voorkeur aan comités. Andere verschillen met Frankrijk zijn de gedachten dat het volk elke drie à vijf jaar de grondwet zou mogen wijzigen en dat de burgers een lijst zouden mogen opmaken waaruit de kiezers de representanten moesten kiezen. Daarmee, zeiden de radicalen van 1798, zou het volk een directe invloed hebben op zijn regering – en dat moest, omdat het Nederlandse volk meer gewend was aan vrijheid dan de Fransen – ‘il a plus besoin d’éperon que de bride’, beweerde de democratische wetgever Ockerse, auteur van een welbekende ‘algemeene characterkunde’.¹⁹

Deze voorkeuren vond de Franse overheid geen probleem, maar bepaalde constitutionele artikelen wilde zij absoluut niet accepteren. Zo werden de radicalen van 1798 gedwongen om het nationale gerechtshof minder macht te geven, de volksociëteiten te ontbinden en daarvoor in de plaats constitutionele clubs op te richten, en ministers of agenten te benoemen in plaats van comités. Dit was alles wat de Fransen eisten, voor de rest waren de Bataven vrij te doen wat zij wilden, tenminste tot 1806 en eigenlijk tot 1810.²⁰ Tenslotte waren Fransen en Bataafse democraten het er over eens dat Nederland een unitaire grondwet en de samensmelting van de schulden (ofwel het nationaliseren van de staatsfinanciën) nodig had.²¹

Wat de verklaring van de rechten van de mens en wat de grondwet betreft is het dus duidelijk dat Franse voorbeelden, voor zover zij ingevoerd werden, *ofwel* geheel vrij opgenomen²² *ofwel* opgedrongen werden. Opvallend is ook

¹⁹ W.A. Ockerse, *Ontwerp tot een algemeene characterkunde* (3 delen; Utrecht en Amsterdam 1788-1797). Ockerse is de belangrijkste auteur van de Staatsregeling van 1798.

²⁰ Zie voetnoot 28 over de houding van koning Lodewijk tussen 1806-1810.

²¹ Hoewel niet alle radicalen of democraten unitaristen waren. Coert van Beyma, bijvoorbeeld, was zeer radicaal maar federalist. Er moet eigenlijk een verschil worden gemaakt tussen federalisten versus unitaristen en moderaten versus radicalen, maar ook tussen autoritair-dirigistische (Vreede; Van Langen; Ockerse) en pragmatisch-liberale radicalen (Gogel; Wiselius; Goldberg). Over de benoeming van de politieke facties, zie ook W. Velema, ‘The Childhood of Philosophical Republicanism. Dutch Constitutionalism in Comparative Perspective’, *Repubbliche Sorelle. Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 57 (1998) 69-84.

²² Ik denk natuurlijk aan de eenheid en ondeelbaarheid, die sommige patriotten al in november 1791 wilden invoeren naar Frans voorbeeld. Verder werd een plicht van de mens aan de grondwet toegevoegd die in de Franse grondwet van 1795 voorkwam. Zie: Rosendaal, *Bataven*, 304-305.

de kleine rol die het Amerikaanse voorbeeld speelde. Tegelijkertijd is de invloed van het oude Nederlandse stelsel nog goed voelbaar bij de federalisten, die voor een ‘huishoudelijke’ autonomie van de provinciën pleitten en die pas in de jaren 1800 openlijk pro-Amerikaans zouden worden.²³

Codificatie en strafrecht

Kijken we nu naar de burgerlijke en strafrechtelijke wetboeken ofwel de codificatie, dan ging het daar weer heel anders. Eerst is het nodig om in herinnering te roepen dat Frankrijk het strafrecht sinds 1791 drastisch veranderd had. Daarnaast waren de eerste maatregelen genomen om de burgerlijke wetten te ‘revolutioneren’. Afschaffing van lijfstraffen; humanisering van straffen; heropvoeding en reïntegratie in de samenleving van veroordeelden; invoering van de scheiding; erkenning van natuurlijke kinderen en emancipatie van jongeren – jongens en meisjes: dit was allemaal ingevoerd in september 1791 (strafrecht) en september 1792 (burgerlijk recht).²⁴ Toen de Bataafse Republiek – waar de progressieve hervormers al in de jaren 1780 naar een burgerlijk en strafrechtelijk wetboek streefden – eindelijk kon beginnen aan de hervormingen van strafrecht en privaatrecht, kwamen deze in de handen van professionele juristen die een heel ander referentiekader hadden dan de politici.²⁵ Nu werden Grotius, Filangieri, Beccaria en Burlamaqui regelmatig genoemd en nooit Frankrijk, terwijl de ‘moederrepubliek’ op dat moment met haar vierde ontwerp Burgerlijk wetboek en haar tweede strafrechtelijk wetboek bezig was.²⁶ Als er in Nederland aan gerefereerd werd, was het om op te merken dat het ontwerp (van onder andere Portalis) oppervlakkig en inconsequent was.²⁷

²³ In 1800-1801, toen er sprake was van een nieuwe grondwet, kwamen sommige wetgevers zoals Dumbar of Schimmelpenninck naar voren met ontwerpen die duidelijk op het Amerikaanse voorbeeld geënt waren: *La République batave entre la France et l'Amérique*, 187. Zie daarvoor: De Gou, *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming*, 295-307 en 505.

²⁴ Zie mijn boek, hoofdstukken 5 en 6. En J.-L. Halpérin, *L'impossible code civil* (Parijs 1992). Ondanks de Terreur (1793-1794) werd ook het gewone strafrecht gehandhaafd. Dit wordt heel vaak vergeten.

²⁵ Zie P. van den Berg, *Codificatie en staatsvorming. De politieke en politiek-theoretische achtergrond van de codificatie van het privaatrecht in Pruisen, de Donaumonarchie, Frankrijk en Nederland, 1450-1811* (Groningen 1996).

²⁶ A.H. Huussen jr. (ed.), *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798 II. Huwelijks- en huwelijksgoederenrecht tot 1820* (Bussum 1975); O. Moorman van Kappen (ed.), *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798 IV. Het ontwerp-lijfstraffelijke wetboek, 1801* (Zutphen 1982); H. Gall (ed.), *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798 III. Personen- en familierecht 1798-1820* (Zutphen 1981).

²⁷ Professor Cras in *Nieuw Konst- en Letterbode* 27 (1801) of J. v.d. Linden, *Memorie van eenige consideratiën betrekkelijk de Inleiding en de Titels van het eerste Boek van het ontworpen Burgerlijk Wetboek* (Amsterdam 1807).

Wat het strafrecht betreft, waren Engeland en Amerika ook geen modellen, zeker niet wat de jury betrof: die zou te voordelig zijn voor de schuldige. Ook was de goede reputatie van de Nederlandse rechters van groot belang: moesten die werkloos worden, terwijl de rechtspraak aan onprofessionele juryleden toevertrouwd zou worden? De juristen van de commissie dachten van niet. In tegenstelling tot Frankrijk weigerden de Nederlanders een jury in te voeren. Voor de vrederechters voelden zij evenmin sympathie. Ondertussen was het revolutionaire vuur gedooft en dit is zeker voelbaar bij de juristen. Toen zij met hun ontwerpen klaar waren – in 1805 –, bleek er ook minder behoefte te zijn aan codificatie. Daarnaast waren zij meer dan ooit overtuigd dat men niet zo maar de lokale gewoontes en tradities omver kon en moest gooien. De kleine vernieuwingen die zij uitgedacht hadden over onder meer de scheiding en de grens tussen minder- en meerderjarigen, konden niet eens de goedkeuring van het Hoge Nationale Hof krijgen. Tijdens de Bataafse revolutie mislukte de codificatie dus en slechts een autoritaire koning als Lodewijk Napoleon zou deze kunnen opdringen, hoewel het hem ook niet lukte al zijn ideeën aan de Staatsraad op te leggen.²⁸ Echte veranderingen werden pas ingevoerd na 1810 – op bevel van Napoleon. De lijfstraffen werden toen bijna allemaal afgeschaft, maar de guillotine werd ingevoerd.²⁹

De verschillende pogingen in de revolutionaire landen om te komen tot een uniform constitutioneel recht en een net zo uniform burgerlijk en strafrecht zijn een bewijs van een algemene neiging naar uniformiteit en vereenvoudiging die toen gezien werden als een logische consequentie van de representatieve democratie. Los van de vormen en invullingen, was de tendens dezelfde bij de drie hiergenoemde revoluties: wetten moesten worden gemaakt voor één natie en voor één volk, dat uit gelijke burgers bestond. Dat hield een ‘nationaliseren’ in van dat volk. In die zin droegen uniformiteit en democratie bij tot de totstandkoming van een nationaal gevoel, van bovenaf opgelegd.

Onderwijs en opvoeding

Dezelfde neiging is zichtbaar in de hervorming van onderwijs en opvoeding. Zowel in Amerika als in Frankrijk en Nederland was sprake van vorming en opvoeding van één volk. In Nederland is dit streven naar hervorming van het nationaal onderwijs niet zozeer ontleend aan het Franse stelsel, maar vloeide het voort uit de pogingen van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen en van de patriotten uit de jaren 1780 om het vaderland te helpen herstellen.³⁰ Het geloof in de herstellende deugden van opvoeding is natuurlijk

²⁸ Lodewijk Napoleon wilde een ‘nationale’ koning zijn en luisterde daarom naar zijn Staatsraad. In tegenstelling tot Napoleon wilde hij niet al zijn ideeën opdringen maar hield hij rekening met het ‘republikeinse’ karakter van de Nederlandse natie. Zie het themanummer ‘Het Koninkrijk Holland (1806-1810)’, *De Negentiende Eeuw* 30:3-4 (2006).

²⁹ J. Hallebeek en A.J.B. Sirks (eds.), *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland* (Hilversum 2006). Met name O. Moorman van Kappen, ‘Het Criminele Wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1809 in het licht van zijn wordingsgeschiedenis’, 201-220.

een kenmerk van de Verlichting, met name van de Schotse filosofen, die sinds het einde van de zeventiende eeuw benadrukten dat beschaving en opvoeding uitkomst boden uit armoede, verval, corruptie en decadentie.³¹ De Schotten werden op- en nagevolgd door de Duitse filantropen bij wie mensen zoals Swildens – lid van het Nut – inspiratie gingen zoeken. Al voor de Franse revolutie heerste er dus in Nederland de overtuiging dat het schoolwezen moest worden hervormd, maar dit werd pas mogelijk na de revolutie van januari 1798 en vooral nadat de politiek een rustiger koers ging varen.³²

Naast de onderwijshervormingen wilden de Bataven de openbare ruimte democratiseren. Niet alleen waren feesten nodig om het volk bij elkaar te brengen en de prachtige beginselen van de revolutie te leren kennen, maar de twee belangrijkste Bataafse kranten, *De Republikein* en *De Democraten* zagen de noodzaak monumenten op te richten ter nagedachtenis van de helden van het vaderland en van voorbeeldige burgers en burgeressen.³³ Bovendien kwamen zij tot de conclusie dat opvoeding niet mogelijk was zonder beeldende kunst. Visuele lessen zouden beter spreken tot de zintuigen en de verbeelding, en een levende bijdrage leveren aan de algemene beschaving. Daarom werd er een nationale galerij opgericht met als doel de nieuw bevrijde burgers te onderwijzen in het verleden en in het heldendom van de kleine natie. Daar konden de portretten van de nationale helden bewonderd worden en ook de meesterwerken van de Gouden Eeuw. Nederlandse kunstenaars werden dan ook uitgenodigd om deze voorbeelden te evenaren.³⁴ Met de oprichting van deze instellingen waren de Nederlanders zeker niet vernieuwend. Amerikanen en Fransen hadden al de weg geopend en waren nog steeds actief bezig om de openbare ruimte te ‘republicaniseren’. Zo werd in Amerika de volledig nieuwe hoofdstad Washington gesticht waar prachtige gebouwen naar het klassieke – of neoklassieke – voorbeeld werden gebouwd.³⁵ In Parijs werden een Pantheon voor de Grote Mannen van de revolutie en een nationaal museum geopend. In beide landen werden ook nationale feesten gevierd, die de Nederlanders zouden inspireren.

³⁰ W.W. Mijnhardt, *Tot heil van het mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987).

³¹ Zie A. Broadie (ed.), *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment* (New York en Cambridge 2003).

³² W. Frijhoff, ‘De triomf van burger en burgerdeugd? De Nederlandse en Franse Revoluties in vergelijkend perspectief’, in: S.W. Couwenberg (ed.), *Opstand der Burgers. De Franse Revolutie na 200 jaar* (Kampen 1988) 67-82.

³³ Deze plannen werden in *De Republikein* van Konijnenburg en in *De Democraten* van Gogel en Ockerse gepubliceerd.

³⁴ F. Grijzenhout, ‘Tempel voor Nederland. De Nationale Konst-Gallerij in ‘s-Gravenhage’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 35 (1984) 1-75.

³⁵ Jefferson liet zich door de *maison carrée* van Nîmes inspireren en bewonderde het Palais de Salm te Parijs. De Capitol van Virginia is daardoor geïnspireerd. En als president van de Verenigde Staten zou hij ook zijn stempel op de monumenten van Washington achterlaten. W.H. Adams, *Thomas Jefferson and the Arts. An Extended View* (Washington en Charlottesville 1976).

Tijdens de patriottentijd hadden de Nederlanders al feesten georganiseerd, maar dat gebeurde meestal binnenshuis of met op de voorgrond alleen de militie.³⁶ Monumenten waren er toen niet opgericht of slechts tijdelijk, terwijl het monumentale standbeeld van Johan Derk van der Capellen tot den Pol door de Italiaan Ceracchi³⁷ in vergetelheid was geraakt.³⁸ Verder was het enige 'nationale' museum een galerij in Den Haag, waar een gedeelte van de verzamelingen van de stadhouder te zien was. Met de Bataafse revolutie kwam daar verandering in. Gogel en Ockerse, de auteurs van *De Democraten* vonden het noodzakelijk

zoo door nationale feesten de vrijheidsgeest aan te moedigen en levendig te houden, als door nationale scholen (en) het aanmoedigen van alle kunsten en wetenschappen zoo veel mooglyk de zeden te verbeteren en ieder burger een nuttig lid der maatschappij te doen zijn.³⁹

Was daar sprake van cultuurtransfer? In deze context refereerden Gogel en Ockerse expliciet aan Frankrijk en aan de nationale feesten die in Parijs met veel pathos gevierd werden, maar ook Rome en zelfs Zwitserland dienden als voorbeeld:

daar zyn de rustdagen aan broederlyke verëeniging gewyd; als dan leeren zy, door krygskundige oefeningen, en door de beminlyke neigingen der oprechte vriendschap, onder elkander als broeders te leven, en voor het vaderland te sterven.⁴⁰

Beter dan de Fransen wisten de Nederlanders geschiedenis *en* actualiteit echter bij elkaar te brengen en met elkaar te verzoenen. De nationale helden en de heldendaden waren nog steeds afkomstig uit de strijd tegen Spanje of tegen de stadhouders, en niet alleen die van de Bataafse revolutie.⁴¹ Al lieten de revolutionaire helden daarbij nog enigszins op zich wachten, want alleen de silhouetten van de eerste wetgevers van de Nationale Vergadering van maart 1796 waren in prenten te zien.⁴²

³⁶ F. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland* (Zwolle 1989).

³⁷ Ceracchi was de revolutionaire 'intermediair' bij uitstek. Geboren te Rome, had hij als beeldhouwer Franse, Nederlandse en Amerikaanse opdrachten weten te krijgen en de grote revolutionairen (inclusief Bonaparte) geportretteerd, voordat hij in 1801 ter dood werd veroordeeld – wegens een conspiratie tegen dezelfde Bonaparte. Het niet afgemaakte monument voor Van der Capellen tot den Pol is nog steeds in Rome, in het Paleis Borghese. Zie U. Desportes, 'Ceracchi's Design for a Monument', *The Art Quarterly* 27:4 (1964) 475-488.

³⁸ N. van Sas, 'Revolutionaire kunsten: Giuseppe Ceracchi en Joan Derk van der Capellen', *Spiegel Historiaal* 25 (1990) 524-527.

³⁹ Grijzenhout, *Feesten*, 162-163.

⁴⁰ *De Democraten* door Grijzenhout geciteerd, *ibidem*, 164-165.

⁴¹ De Nederlandse helden bij uitstek waren De Ruyter; Tromp; maar ook Oldenbarnevelt, Grotius en de gebroeders De Witt. Grijzenhout, *ibidem*, 172-173.

⁴² Vreemd is het wel dat mensen als Van der Capellen en Paulus niet werden herdacht. Daarover

Het is moeilijker te bepalen waar de inspiratie vandaan kwam voor het nationaal museum in Huis ten Bosch. Initiatiefnemer Gogel zwijgt daarover. Maar de inrichting lijkt duidelijk te maken dat ook daar de Nederlandse geschiedenis zegevierde: een hele zaal was bestemd voor de nationale helden – van Tromp tot De Ruyter; van Oldenbarnevelt tot de gebroeders De Witt – en een andere was uitsluitend gewijd aan de schilderkunst uit de Gouden Eeuw. Hoewel zij dus naar Frankrijk keken – met name als het ging om het Pantheon of om nationale opvoeding⁴³ – wisten de Nederlanders een eigen kleur te geven aan hun republikeinse instellingen. Sterker nog: in 1799 meende de nieuwe Agent van Nationale Opvoeding dat

het eene volk veel meer smaak (heeft) in feesten en openbaare vrolijkheden dan het ander; het Bataafsche volk in zonderheid heeft voor dezelve (feesten) geene groote neiging [...]. Redenen genoeg voor een wetgever, die het karakter van zijn natie kent [...] om sommige belangrijke uitkomsten liever aan het geheugen der vaderlandsche geschiedkunde [...] toe te vertrouwen.⁴⁴

In plaats van dure plechtigheden kozen de Nederlandse wetgevers dan ook voor de hervorming van het lager onderwijs en voor het stimuleren van de productie van geschiedenis-handboeken. Dure monumenten werden evenmin opgericht. Het enige nationale monument ter ere van de overwinning bij Castricum tegen de Engelsen en de Russen werd niet eens afgemaakt.⁴⁵ Op hetzelfde moment was er in Frankrijk een wedstrijd door Bonaparte geopend voor het ontwerpen van zuilen en piramiden ter herinnering van de gevallen soldaten. De Bataven wisten heel goed waar de Fransen toen mee bezig waren en net zoals de Fransen wilden zij zelf ook dat de Bataafse revolutie zou voortleven in het hart van de toekomstige generaties. Maar toch kozen de Nederlandse wetgevers voor bescheidenheid. Niet alleen omdat er geen geld was, maar ook omdat er andere prioriteiten gesteld werden: de opvoeding van alle kinderen – zowel arm als rijk, Joods, hervormd en katholiek.⁴⁶

Dankzij de schoolboeken en de geschiedenisbundels die uitgebreid werden geïllustreerd kregen de kunstenaars de kans om deze tijd van de vergetelheid te redden. Wel zijn deze plaatjes of prenten de enige visuele herinneringen die wij nog hebben aan de Bataafse Revolutie.⁴⁷ De kunstzinnige revolutie in Neder-

is nog steeds geen goede uitleg voorhanden. Wel waren er prenten voor een mogelijk monument ter ere van Paulus.

⁴³ Grijzenhout, *Feesten*, 167 (voorstel van Pasteur voor een Nederlands Pantheon).

⁴⁴ *Ibidem*, 171.

⁴⁵ Zie: F. Grijzenhout, 'Een heiligdom voor de natie. Ontwerpen voor een monument ter nagedachtenis aan de verdedigers der Bataafse Republiek in 1799', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983) 1-38.

⁴⁶ Daarover A. Baggerman en R. Dekker, *Child of the Enlightenment. Revolutionary Europe reflected in a Boyhood Diary* (Leiden en Boston 2009). In deze nationale scholen zouden kinderen van alle godsdiensten toegelaten worden – aldus de grondwet van 1798. Er kwam echter een verandering na 1801, toen de hervormde kerk weer machtig werd. Vanaf 1805-1806 werd weer de Bijbel ingevoerd en Joodse kinderen keerden naar hun oude scholen terug.

land was gering en niet te vergelijken met de architectuurrevolutie die de Amerikanen in de officiële gebouwen van hun staten doorvoerden in de hoop hun volk te ‘republicaniseren’, of met het neoclassicisme van Jacques-Louis David, die de martelaren van de Franse Vrijheid op het doek vereeuwigde.⁴⁸

Nederland kreeg noch een Pantheon noch een John Trumbull – de schilder bij uitstek van de Amerikaanse Revolutie. Wel waren er graveurs zoals Reinier Vinkeles, die het talent hadden hun kunst toegankelijk te maken voor een steeds groeiend publiek. In die zin is de Bataafse revolutie toch een succes geweest. Rond 1806 gingen bijna alle kinderen naar openbare scholen waar zij ook nog uniforme geschiedenisboeken kregen met plaatjes over het verleden *en* het heden van hun ‘lieve vaderland’.⁴⁹ Dit in tegenstelling tot Amerika en Frankrijk waar het niet lukte om de opvoeding te democratiseren. Daar waren slechts feesten en monumenten – met name de afbeeldingen van de *Founding Fathers* van beide republieken⁵⁰ – die het volk de prachtige beginselen van het nieuwe regime bijbrachten. Maar slechts in Amerika werd de representatieve democratie doorgevoerd. Daar mochten de burgers nog steeds hun stem laten horen via verkiezingen. In het Europa van de jaren 1800 werd dit recht steeds meer ingeperkt ten gunste van de burgerlijke vrijheid en gelijkheid. Daar verdwenen het klassieke republicanisme en de participatiedemocratie.⁵¹ Die werden eerst vervangen door een modern-liberale representatieve⁵² republiek (1795-1799 voor Frankrijk en 1798-1805 voor Nederland), en vervolgens door een autoritaire constitutionele monarchie.

Transfers in tegenovergestelde richting

Verder is het niet ondenkbaar dat Nederland invloed op Frankrijk heeft uitgeoefend.⁵³ Al twee eeuwen reisden Fransen door Nederland en legden zij

⁴⁷ Jourdan, *La Révolution batave*, 246-359.

⁴⁸ En als er een architecturale revolutie in Nederland was, was die vóór de revolutie ontstaan, dankzij initiatieven van culturele gezelschappen zoals Felix Meritis, wiens schitterend neoklassiek gebouw al in 1788 af was. *Ibidem*, 330-345.

⁴⁹ Daarover, *ibidem*, 371-396.

⁵⁰ Er is wel een verschil tussen Frankrijk en Amerika, want de helden van Frankrijk zijn snel gepasseerd en vervangen door militairen, met name met afbeeldingen van Bonaparte. Alleen Amerika is trouw gebleven aan haar *Founding Fathers*, waarbij Nederland haar eigen ‘vaders’ vergeten is.

⁵¹ Voor een ander standpunt over het republicanisme van het einde van de achttiende eeuw, zie het mooie boek van Velema, *Republicans*, 1-29.

⁵² Daarover J.T. Kloppenberg, ‘The Virtues of Liberalism. Christianity, Republicanism and Ethics in Early American Political Discourse’, *Journal of American History* 74:1 (1987) 9-33. Zie ook over het ‘liberal authoritarianism’ van het Franse Directoire: H.G. Brown, *Ending the French Revolution. Violence, Justice and Repression from the Terror to Napoleon* (Charlottesville en Londen 2006).

⁵³ A. Jourdan, ‘The “Alien Origins” of the French Revolution. American, Scottish, Genevan and Dutch Influences’, *Proceedings Western Society for French History, Albuquerque* 35 (2007) 185-205.

hun indrukken in reisverhalen of correspondentie vast. Daarin konden de tijdgenoten lezen hoe bijzonder de Republiek was, hoe deugdzaam het volk zich gedroeg, hoe republikeins de gewoonten en de zeden waren, etc.⁵⁴ De getuigen wisten wel dat zij zo'n regeringsvorm in hun eigen land niet konden invoeren omdat zij in een absolute monarchie leefden, maar zij werden zich er op zijn minst van bewust dat republiek, handel en deugd heel goed samen konden gaan. Deze overtuiging is terug te vinden bij D'Holbach, Diderot, Condorcet, Sieyès, Roederer, Clavière of Brissot – al vóór de Franse revolutie.⁵⁵ Daarnaast is er het feit dat de patriotten, nadat zij uit hun land weggejaagd waren, ook een belangrijke rol hebben gespeeld in het prerevolutionaire Parijs door progressieve teksten uit te geven, met name onder leiding van Mirabeaus beroemde atelier.⁵⁶ Verschillende Nederlandse patriotten gingen om met de Franse elite, zoals de groep rondom de hertog van Orléans en met liberalen als de hertog van La Rochefoucauld of de markies van La Fayette.⁵⁷

Ook Amerikanen waren bevriend met Nederlanders en Fransen. In 1782 ontmoette de Amerikaanse diplomaat Philip Mazzei bijvoorbeeld de gebroeders Van Staphorst en Johan Luzac. Deze verlichte hervormers bespraken de rechten van de mens met elkaar en toonden een gezamenlijke belangstelling voor een geschreven constitutie. In het geheim bereidden de twee intriganten en speculanten, de patriot bankier Clavière uit Genève en zijn Franse vriend, de journalist Brissot ambitieuze toekomstplannen voor, maar zij waren ook op de hoogte van de Nederlandse ontwerpen, aangezien zij in 1787 Nederland bezochten en intensieve contacten met Nederlanders onderhielden.⁵⁸

De eerste verklaringen van de rechten van de mens waren immers afkomstig uit Nederland (Deventer in 1786 en het zogenaamde Leids Ontwerp van 1785, waarvan een gedeelte in de *Analyse des Papiers anglais* van Mirabeau verschenen was).⁵⁹ Naast de Amerikanen hebben deze teksten de Fransen

⁵⁴ M. van Strien-Chardonneau, *Le Voyage de Hollande. Récits de voyageurs dans les Provinces-Unies* (Oxford 1994).

⁵⁵ R. Whatmore, *Republicanism and the French Revolution. An Intellectual History of Jean-Baptiste Say's Political Economy* (Oxford 2000). Zie ook J. Livesey, *Making Democracy in the French Revolution* (Cambridge MA. en Londen 2001).

⁵⁶ Denk aan het beroemde essay van H.G.R. Mirabeau, *Aux Bataves sur le Stadhouderat* (Amsterdam 1788), waar de eerste verklaring van de rechten van de mens in Frankrijk gepubliceerd werd.

⁵⁷ J. Bénétruy, *L'Atelier de Mirabeau. Quatre proscrits dans la tourmente révolutionnaire* (Genève 1962). Zie ook: Gouverneur Morris, *A Diary of the French Revolution* (2 delen; New York 1939) I, xxxiv. Washington had Morris een lijst van vrienden en kennissen gegeven die hij in Europa zou kunnen ontmoeten: Rochambeau; Chastellux; La Fayette; maar ook Mandrillon en Van der Capellen, die in Nederland woonden. In Parijs hadden Jefferson en Morris heel goede contacten met de jonge liberale aristocratie en maakten samen verschillende ontwerpen in afwachting van de bijeenkomst van de Staten-Generaal.

⁵⁸ F.A. de Luna, 'The Dean Street Style of Revolution: J.-P. Brissot, jeune philosophe', *French Historical Studies* 1 (1991) 159-190; R. Whatmore, 'Commerce, Constitutions and the Manners of a Nation. Etienne Clavière's Revolutionary Political Economy', *History of European Ideas* 22: 5-6 (1996) 351-368.

ervan overtuigd dat een grondwet inmiddels niet meer zonder *Bill of Rights* denkbaar was, maar ook dat men in een verlicht tijdperk zoals de achttiende eeuw de grondwet op papier moest vastleggen. Dit blijkt uit de discussies tussen de Franse elites van 1787-1788 waar Thomas Jefferson getuige en deelnemer van was.⁶⁰ Daarnaast konden de Fransen iets leren van de Nederlandse patriotse ervaring wat politieke sociabiliteit en politieke strategieën betreft. Zo bedacht Mirabeau in de lente 1788 een 'plan de révolution pour la Hollande', ongetwijfeld met de hulp van die patriotten.⁶¹

Tijdens de Franse revolutie en het Napoleontische keizerrijk keken de Fransen ook naar Nederland.⁶² Zo was de Franse wetgever Daunou, verantwoordelijk voor de stichting van enkele zusterrepublieken, onder de indruk van het Nederlandse kiesstelsel. Hij wilde dat in Frankrijk en in de zusterrepublieken invoeren. Dat is hem gelukt in de Romeinse republiek, die in 1798 een soort Nederlands kiesstelsel kreeg, waarbij in geval van gelijke stemmen door het lot beslist moest worden. Voor Daunou was dit het beste middel om intriges te vermijden. En hij herinnerde eraan dat Rousseau dat ook al had voorgesteld.⁶³

Ook het Nederlandse onderwijs inspireerde, zeker vanaf het moment dat er bewijzen genoeg waren voor het goed functioneren daarvan. Zo werden in Frankrijk meerdere hervormingen ingevoerd die voortbouwen op het Nederlandse schoolwezen.⁶⁴ Merkwaardig is nog de toenemende bewondering van de Franse revolutionairen voor de Nederlandse kunst. Tijdens het Directoire werd deze kunst gewaardeerd omdat hij getuigde van een eenvoudig en deugdzaam republicanisme dat in Frankrijk nog niet genoeg aanwezig zou zijn. Ideologen en wetgevers probeerden de Franse kunstenaars te stimuleren om

⁵⁹ Over de verklaring van Deventer, zie Wayne Te Brake, *Regents and Rebels. The Revolutionary World of an Eighteenth Century Dutch City* (Oxford 1989) 97-99. Over het Leidse ontwerp, J. Popkin, 'Dutch Patriots, French Journalists and Declarations of Rights. The Leidse Ontwerp of 1785 and its Diffusion in France', *The Historical Journal* 38 (1995) 553-565. Wel moet opgemerkt worden dat de patriotse verklaringen niet volledig modern waren. Zij waren bedoeld voor een stad of voor een provincie en zij verdedigden vooral de oude vrijheden en privileges in plaats van de abstracte natuurrechten van het individu.

⁶⁰ *The Papers of Thomas Jefferson* (Princeton 1956) XII, 490 (brief van Washington aan Jefferson); XIII, 135; W.H. Adams, *The Paris Years of Thomas Jefferson* (New Haven en Londen 1997) 252 en 263-265.

⁶¹ Rosendaal, *Bataven*, 242-248.

⁶² Napoleon zelfs was een grote bewonderaar van de Nederlandse zeehelden. Hij had een borstbeeld van De Ruyter en van Tromp besteld, en hij zorgde ervoor dat admiraal De Winter in 1811 werd 'gepantheoniseerd'. Bibliothèque nationale, *Collection Deloynes*, vol. 52. Frankrijk had immers geen grote zeehelden.

⁶³ De Gou, *De Staatsregeling van 1798* I, 432-440. Over de Romeinse Republiek van 1798, Archives Nationales Parijs, AF III-78: *Constitution de la République française de 1795 adaptée à la République romaine*, 1798. Jacques Rancière is nog steeds overtuigd dat dit het beste stelsel is voor de democratie. Zie zijn *La Haine de la démocratie* (Parijs 2005).

⁶⁴ M. van der Burg, "'Quelque chose à imiter'. Koning Lodewijk en het nationaal lager onderwijs', *De Negentiende Eeuw* 30:3-4 (2006) 219-229.

ook zulke taferelen te vervaardigen. Het werd belangrijk gevonden dat een Fransman een goede en nette burger werd – voordat hij ook staatsburger kon worden. In de Hollandse kunst vond men deze normen en waarden.⁶⁵ Dit zijn enkele voorbeelden, elders heb ik er meer gegeven.⁶⁶ En deze voorbeelden van intense interacties en uitwisselingen stellen mij in staat enkele conclusies te trekken.

Een mogelijke typologie voor politieke transfers

Op basis van dit korte overzicht kunnen vier types transfers onderscheiden worden: 1. aanvaarding van een vreemd voorbeeld door de ontvanger; 2. de verwerping daarvan; 3. een parallellisme tussen een eigen en een vreemd voorbeeld; 4. andere (onverwachte) invloeden uit eigen bronnen of uit derde bronnen – of omdat een ‘ontvanger’ ‘zender’ wordt.⁶⁷ In deze bewogen jaren valt op dat de revolutionaire volkeren intensief naar elkaar keken. Maar het valt ook op dat zij elkaar zelden nageaapt hebben en dat er veel vaker sprake was van een *crisscross diffusion*: van mensen die ongeveer in dezelfde tijd tot dezelfde oplossingen kwamen.⁶⁸ Daarom waren zij in staat te vergelijken en eventueel iets te lenen van de buurman, meestal om er iets mooiers van te maken. Dat is bijvoorbeeld het geval in 1795 toen Swildens zich vleide met de gedachte dat de Hollandse verklaring ‘veel regelmatig, veel dieper, veel uitgebreider’ was dan de Franse.⁶⁹ Professor Cras, medeverantwoordelijk voor de codificatie, streefde naar een niet minder grote perfectie – en had allerlei kritiek op het Franse ontwerp. Hier is er dus sprake van *vergelijking en emulatie*.

Het gebeurde ook dat de ‘geleende’ institutie of de overgenomen beginselen aangepast werden aan de (nationale) omstandigheden. Dan kan men spreken van *creatieve relocatie*. Een voorbeeld daarvan is de Nederlandse verklaring van de rechten van de mens, die gezien werd als een verdrag tussen het volk en zijn vertegenwoordigers, en niet zoals in Frankrijk als een eenvoudige verklaring van de wetgevers. Een bestaande institutie kan ook hervormd worden aan de hand van het model en daarna in een andere context worden ingevoerd, waardoor ze een andere betekenis krijgt – weer een vorm van

⁶⁵ Jourdan, *La Révolution batave*, 340-352.

⁶⁶ Zie A. Jourdan, ‘République française, Révolution batave. Le moment constitutionnel’, in: P. Serna (ed.), *Républiques en miroir. Le Directoire et la Révolution atlantique* (Rennes 2009) 301-314.

⁶⁷ Met parallellisme bedoel ik dat zender en ontvanger op hetzelfde moment een bepaald idee krijgen. Transfers uit eigen bronnen zijn meestal ‘tijdbepaald’ of temporeel. Dat wil zeggen dat de ontvanger zich laat inspireren door het nationale verleden (Gouden Eeuw of de Bataven uit de Oudheid voor de Nederlanders).

⁶⁸ Over de theorie, zie J.M. Blaut, ‘Diffusionism. A Uniformitarian Critique’, *Annals of the Association of American Geographers* 77:1 (1987) 30-47 en S. Chabot en J.-W. Duyvendak, ‘Globalization and Transnational Diffusion between Social Movements’, *Theory and Society* 31:6 (2002) 697-740.

⁶⁹ Van Sas, ‘Mensenrechten in 1795’, 13.

creatieve relocatie. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Franse interpretatie van de vrederechters ten opzichte van het oorspronkelijk Engelse model of voor de Bataafse grondvergaderingen die heel anders waren dan de Franse.⁷⁰ Maar even vaak was er sprake van wat de antropologen een *phantom diffusion* noemen. Dat wil zeggen dat het lijkt alsof een buitenlands voorbeeld wordt nagevolgd, terwijl dat voorbeeld geen imitatie is maar afkomstig uit eigen traditie. Zo ging het met de Nederlandse gelijkheid, die niets te maken had met het Jacobijnse equivalent maar ontleend werd aan een protestantse traditie of aan de opvattingen van John Locke. Een laatste geval is de door de afzender opgedrongen transfer – dit gebeurde steeds vaker onder Napoleon, die zijn Burgerlijk Wetboek en de Franse wetten in Nederland oplegde. Dit zou *dependent diffusion* of ‘opgedrongen transfer’ genoemd kunnen worden.

Detail van een motief ten behoeve van het Alliantiefeest, 19 juni 1795 te Amsterdam, waarbij de ondertekening van het Alliantieverdrag tussen Frankrijk en Nederland gevierd werd. Bron: Anoniem. ‘De regten van den mensch’ (privé collectie).

⁷⁰ In Nederland kregen zij veel meer taken. R. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volksoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen 1986).

Feitelijk vond in de Bataafse revolutie slechts één volledige politieke transfer plaats, namelijk artikel IV van de verplichtingen uit de Franse verklaring van 1795. Maar aangezien dit artikel niet in een aparte serie plichten vermeld wordt zoals in Frankrijk, kreeg dit beginsel een andere functie. Daarentegen is het begrip broederschap dat in de Nederlandse verklaringen en teksten staat – met name in het Ontwerp van 1797 – niet Frans te noemen, omdat broederschap in de Franse verklaring en grondwet niet eens voorkomt.⁷¹

Historici hebben dit zelden opgemerkt en blijven daarom herhalen dat hun landgenoten de Franse leus overgenomen hebben.⁷² Niets is minder waar. Een ander mooi voorbeeld van een bijna *letterlijke relocatie*, gepaard aan een ongekende creativiteit, is de Nederlandse uitgave van de *Tafereelen van de Franse Omwenteling*. Oorspronkelijk was dit een breed opgezet Frans project met tekst en prenten over de frappante gebeurtenissen sinds 1789. Welnu, de Nederlandse teksten werden helemaal opnieuw geschreven door eminente historici als Martinus Stuart en Jan Konijnenburg. Bovendien pasten de kunstenaars de prenten aan de Nederlandse sfeer en eigen normen aan. Zo maakte de kunstenaar Reinier Vinkeles van het monumentale Parijs een voor de Nederlanders overzichtelijke en geloofwaardige ruimte en haalde hij details weg die hij overbodig vond.⁷³ Deze Franse publicatie lijkt op het eerste gezicht trouw overgenomen maar werd in feite helemaal geherinterpreteerd.

Naast ontleningen of aanvaardingën waren er weigeringen of verwerpingen. In een tijd waarin de nationale karakters actueler dan ooit waren, was dit niet zo vreemd. Hier is af en toe sprake van *hyperdifference*.⁷⁴ Dat wil zeggen dat het voor de Nederlanders ondenkbaar was om zich de institutie of het beginsel toe te eigenen. De invoering van de jury werd bijvoorbeeld zo ervaren. Verder vormden de gruwelen van de Franse Revolutie een les voor de Nederlanders.

⁷¹ Dit is tot nu toe niet genoeg opgemerkt, behalve door Robert Palmer. Nederlandse historici denken nog steeds dat de Franse leus ‘Liberté, Egalité, Fraternité’ gedurende de Franse revolutie uitgevonden werd. Niets is minder waar. Fraternité wordt alleen aan het eind van een brief genoemd in de uitdrukking: ‘Salut et Fraternité!’. Boven de grondwet staat: Liberté, Egalité. Zie over het beginsel Broederschap en de ontwikkeling daarvan: M. Ozouf, ‘Fraternité’, in: F. Furet en M. Ozouf (eds.), *Dictionnaire critique de la Révolution Française* (Parijs 1992) 199-216. De Nederlandse broederschap kan ook te maken hebben met de alliantie met Frankrijk: om de gelijkwaardige relatie tussen de twee geallieerden te onderstrepen. Dit blijkt uit de illustraties van het alliantiefeest van 19 juni 1795. Daarmee wordt Frankrijk niet als een moederrepubliek gezien, maar als een (gelijkwaardige) zuster. Een zuster die onafhankelijk wenst te blijven.

⁷² Hetzelfde geldt trouwens voor Italië en voor Zwitserland. Deze zusterrepublieken hebben ook hun eigen leus – ‘Liberté, Egalité, Indépendance’; ‘Liberté, Vertu, Egalité’; ‘Egalité et Religion’; etc. Enkele mooie voorbeelden in Archives Nationales Parijs, AF IV-71.

⁷³ A. Jourdan, ‘Les Tableaux historiques de la Révolution française aux Pays-Bas’, in: Cl. Houllé (ed.), *La Révolution par la gravure* (Vizille en Parijs 2002).

⁷⁴ Dit argument wordt vooral na 1816 naar voren gebracht, met name ten opzichte van het Burgerlijk Wetboek – Code Napoléon, maar daarvoor kwam het ook ter sprake – met name wat de adoptie en de jury betreft.

Sommige hervormingen, zoals een éénkamerstelsel of een revolutionaire recht-bank, werden geweigerd omdat men ervan overtuigd was dat deze tot chaos en anarchie zouden kunnen leiden – en dus tot terreur. Er werden ook wel eens dingen en ideeën verworpen omdat deze tegen de nationale gewoonten zouden ingaan – ook gevallen van *hyperdifference*. Het volk zou ze niet kennen en dus moesten ze niet worden ingevoerd, aldus de wetgevers en de juristen. Dit gold met name voor de adoptie, die in Nederland ondenkbaar bleek te zijn om de eenvoudige reden dat het in het land onbekend was – met uitzondering van Friesland.

Met andere woorden: je kunt iets totaal overnemen omdat het precies beantwoordt aan je verwachtingen (wat heel zelden voorkomt); je kunt iets overnemen en in een andere context plaatsen waardoor het een andere vorm of inhoud krijgt en dus een andere betekenis (volksclubs; politieke facties; cultureel beleid); je kunt iets gedeeltelijk overnemen en vervolgens herinterpreteren (verklaring van de rechten versus sociaal verdrag of de *Tafereelen van de Franse Omwenteling*); je kunt je eigen model verbeteren aan de hand van buitenlandse ervaringen (patriotten in Frankrijk die tot het idee van unificatie en centralisatie komen); je kunt iets overnemen en aanpassen aan de situatie in eigen land (Franse prenten in Nederlandse editie of representatieve democratie – en de variaties daarvan in de drie bovengenoemde landen); je kunt iets nieuws maken van iets dat je ergens anders aan ontleent (als voorbeeld denk ik vooral aan de Amerikaanse architectuur die geënt is op de Romeinse oudheid, maar is geïnspireerd door de Franse oudheid of door het Franse neoclassicisme. Beide worden vervolgens ‘genaturaliseerd’); je kunt iets invoeren dat lijkt op wat men in het buitenland doet of heeft, maar toch zuiver autochtoon is (Opperwezen en Gelijkheid als 1ste beginsel); maar je kunt ook iets uit je eigen erfgoed gebruiken voor een ander doel (Gouden Eeuw in de Nationale Galerij voor de opvoeding en beschaving van alle burgers of Hugo de Groot voor de modernisering van de codificatie); en tenslotte kun je naar heel andere modellen kijken en dus niet alleen naar Frankrijk of Amerika (Duitsland; Schotland; Zwitserland of Italië bieden ook interessante vernieuwingen).⁷⁵ Maar de ontvanger kan ook zelf een model worden voor de afzender, zoals hierboven is uitgelegd voor het lager onderwijs in Nederland dat in Frankrijk als voorbeeld ging dienen. En dan hebben wij het hier niet eens over letterlijke transfers, zoals de schilderijen en de dierentuin van de stadhouder, die al in 1795 naar Parijs werden vervoerd – de vervoerkosten kwamen trouwens voor rekening van de Nederlanders. Hier opereert de transfer in de andere richting en is die zowel letterlijk als figuurlijk.⁷⁶

⁷⁵ In een aardig artikel laat Franco Venturi zien hoe de Italianen aan hun ideeën komen en hoe verschillend hun bronnen zijn. Dit geldt hier ook, zeker wat de juristen betreft. F. Venturi, ‘Scottish Echoes in Eighteenth-Century Italy’, in: I. Hont en M. Ignatieff (eds.), *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment* (Cambridge 1983) 345-362.

⁷⁶ Daarover heb ik twee artikelen geschreven, ‘Le transfert des oeuvres d’art du Stadhouder à Paris’, *Congres Echanges artistiques*, Lille, 2008 en ‘A National Tragedy in Restoration France.

Conclusie

Er bestaan dus een stuk of vier types transfer, en binnen deze types allerlei varianten. Voor al deze types zouden correcte definities bedacht moeten worden. Tot nu toe hanteren wij slechts die van de antropologen, omdat historici die met transfers bezig zijn geen belangstelling tonen voor een dergelijke typologie.⁷⁷ Wat ook uit dit onderzoek blijkt is dat er altijd, ook in een tijd van natievorming en ‘nationalisatie’ van een staat of een volk, een *buitenlands element in de nationale cultuur of politiek* aanwezig is, wat men een ‘supplement’ zou kunnen noemen⁷⁸ en waar men later niets meer van wil weten – juist wegens een gevoel van *hyperdifference*. In Nederland bestond dat buitenlandse element uit een brede waaier van invloeden en/of transfers: niet alleen Frans, maar ook Amerikaans, Duits, Engels, Italiaans of Zwitsers, zonder de impact van de eigen patriottentijd of van de Gouden Eeuw te vergeten.⁷⁹ Uit deze rijke waaier is het moderne Nederland ontstaan, waarbij overname duidelijk gepaard ging met een ‘creative relocation’.⁸⁰ Daarbij waren transfers niet alleen van belang in de werkelijkheid en de praktijk, maar ook in de verbeelding en het discours. Zo werden bepaalde instellingen of ideeën geweigerd omdat zij eenvoudigweg Frans waren en dus niet zouden passen bij het Nederlandse karakter. Zodoende construeerden de Bataafse revolutionairen wat men toen – en nu – een ‘nationale identiteit’ noemde.

In plaats van deze diversiteit aan invloeden te willen erkennen, hebben Nederlandse historici heel lang deze periode als ‘de Franse tijd’ bestempeld⁸¹, opdat zij zich daarmee niet meer hoefden te bemoeien: die was immers niet Nederlands genoeg. Ernst Kossmann schreef zelfs dat het ‘niet meer dan een onaangenaam incident’ was in de lange geschiedenis van de Lage Landen.⁸²

The Return of Works of Art to their Original Country in 1815’, *Congres Amsterdam, Napoleon’s Legacy*, 2008. Beide zullen binnenkort in een bundel verschijnen.

⁷⁷ Bijvoorbeeld Michel Espagne, *Les transferts culturels franco-allemands* (Parijs 1999). Verder is het niet voldoende om te beweren dat ideeën vleugels hebben, zoals Joep Leerssen onlangs constateerde, want, hoewel deze ideeën naar andere plekken toegaan, hebben zij niet altijd een direct effect: zij worden aangepast; geherinterpreteerd; veranderd of verworpen; of zelfs verrijkt en uitgebreid. En zij brengen mensen aan het denken en aan het vernieuwen. J. Leerssen, ‘Bomen hebben wortels, mensen hebben benen, ideeën hebben vleugels’, *De Negentiende Eeuw* 32:1 (2008) 3-14.

⁷⁸ Zie mijn ‘“Alien Origins” of the French Revolution’.

⁷⁹ Transfers zijn dus niet alleen ‘ruimtelijk’, maar ook ‘tijdbepaald’ ofwel ‘temporeel’.

⁸⁰ Om deze rijke waaier van invloeden weer te geven zou men hier kunnen spreken van creolisering. Beter nog is te spreken van cross-national. Daarover de prachtige bundel van D. Cohen en M. O’Connor (eds.), *Comparison and Theory. Europe in Cross-National Perspective* (New York en Oxon 2004).

⁸¹ Deze houding is natuurlijk niet alleen in Nederland te vinden, maar ook elders en voor andere redenen. Hoe dan ook dit heeft altijd te maken met de nationale trots. Zo willen Fransen ook niet graag er aan herinnerd worden dat zij intensief naar het revolutionaire Amerika gekeken hebben en zich daardoor lieten inspireren, en wat de Nederlandse invloeden betreft, die zijn al lang vergeten.

Maar daarmee hebben zij een essentieel aspect van hun geschiedenis ontkend en hun verleden te kort gedaan, waardoor de geschiedschrijving van deze tijd nog steeds onvolledig is. De periode was tot nu toe de ‘witte plek’ bij uitstek van de geschiedenis van Nederland.⁸³ Onlangs is er wel een verschuiving opgetreden en men spreekt nu van de ‘Bataafs-Franse tijd’, maar desalniettemin is er nog steeds te weinig aandacht voor de creatieve bijdrage van de Bataafse wetgevers, juristen en publicisten. Deze bijdrage zou daar wat verandering in kunnen brengen; het is duidelijk geworden dat er een dialoog gaande was tussen de Westerse revolutionairen en dat de Nederlanders er actief aan meededen. Op de drie vlakken die hier onderzocht zijn blijkt hoe eigenzinnig de Bataafse revolutie was. Dit was niet beperkt tot een politieke elite, maar betrof wetgevers, juristen en publicisten, die allen gepolitiseerd waren. Dat geldt ook voor het Nederlandse volk, tenminste tot 1798, toen er repressieve maatregelen werden genomen die de vrijheid van de pers en van de meningsuiting beperkten en de volkssociëteiten afschaften.

Wat het revolutionaire volk betreft, is het nog steeds gangbaar het bestaan van een Nederlands radicalisme te ontkennen, hetgeen het idee van een fluwelen revolutie blijft bevestigen en dus geen recht doet aan de Bataafse revolutie.⁸⁴ Sinds de Opstand heeft Nederland immers regelmatig radicalisme gekend dat gedurende de talrijke conflicten tussen regenten en stadhouder(s) uitbarstte en dat tijdens de Bataafse revolutie helemaal los kon slaan – voor een tijd tenminste.⁸⁵ Dit was volledig autochtoon. Maar dat het andere consequenties had dan in de zogenaamde ‘moederrepubliek’ is volgens mij te danken aan het feit dat Nederland iets speciaals kende, een ‘dissenting culture’.⁸⁶ Daarom was hier mogelijk wat in Frankrijk onmogelijk bleek te zijn: zich verzoenen

⁸² E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam 2001) I, 90.

⁸³ Onlangs is er hier natuurlijk een verandering opgetreden en zijn er meer publicaties en projecten over de Bataafse tijd, met name het NWO-project geleid door W. Velema en N.C.F. van Sas over de eerste democratie van Nederland, waar aandacht geschonken wordt aan drie onderwerpen: parlementaire cultuur; pers en politiek, en begripsgeschiedenis.

⁸⁴ Hetzelfde geldt voor Amerika, waar historici de nadruk te vaak leggen op de zachtmoedige karakter van hun revolutie, terwijl duidelijk is dat er radicalen waren die naar meer gelijkheid en vrijheid streefden. Daarover, met name, A.F. Young, *The Democratic Republicans of New York* (Chapel Hill 1967).

⁸⁵ Deze ontkenning zal blijven voortduren, indien men zich blijft concentreren op de revolutionaire elites. Er waren bijvoorbeeld vele bladen, die zich richtten op het gewone volk en die een heel andere toon hanteerden dan die van Gogel, Ockerse, Konijnenburg of Valckenaer, terwijl de volksclubs en sociëteiten zeker niet gematigd waren. Daarover mijn Working Paper, ‘Amsterdam en révolution (1795-1798). Un jacobinisme batave?’.

⁸⁶ Daarmee bedoel ik dat andere meningen in Nederland niet per se als vijandig werden geïnterpreteerd. Conflict werd hier geaccepteerd en gezien als een verschil van mening, niet als een absolute vijandschap, zoals sinds Lodewijk XIV het geval in Frankrijk was – eerst ten opzichte van protestanten; vervolgens ten opzichte van politieke vijanden. In plaats van een *dissenting culture*, zou men ook kunnen spreken van een ‘conflictual consensus’, die in Frankrijk sinds Lodewijk XIV ondenkbaar was, maar wel in Nederland, met name dankzij de

om samen te werken aan het herstel van het 'lieve vaderland' en later tegen het imperialisme van Napoleon. Dit Nederlandse aspect hebben de Fransen helaas niet 'geïmporteerd'. Als gevolg van de Franse Revolutie is het land tussen republikeinen en royalisten verdeeld gebleven, terwijl de Nederlanders zich intussen verzoend hadden – ten koste van de Bataafse revolutie en van de Nederlandse patriotten en ten gunste van de familie van Oranje. De bovengenoemde Nederlandse historici hebben tot nu toe te weinig aandacht geschonken aan de bijzonder creatieve bijdrage van Nederland aan de revolutietijd. Hopelijk draagt deze bijdrage bij aan het invullen van de witte vlek in de nationale geschiedschrijving.

Annie Jourdan is universitair hoofddocente Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Haar specialismen zijn de Franse Revolutie, de Bataafse Revolutie, vergelijkende geschiedenis van de revoluties van de Achttiende eeuw en Napoleon Ier in Frankrijk en in Europa. Publicaties: *La Révolution batave entre la France et l'Amérique* (Rennes 2008); *La Révolution, une exception française?* (Parijs 2004) en *Napoléon. Héros, Imperator, Mécène* (Parijs 1998). Email: a.r.m.jourdan@uva.nl.

ingeburgerde verdraagzaamheid en de gedecentraliseerde administratieve of bestuurlijke structuur. Ch. Mouffe, *The Democratic Paradox* (Londen 2000) 103.

Nationale beginselen?

Een transnationale geschiedenis van politiek en grondwet in de negentiende eeuw

REMIEG AERTS

National Principles? A Transnational History of Politics and the Constitution in the Nineteenth Century

How 'national' was the political history of the nineteenth century? This question is relevant because it relates to a century steeped in nation-building and nationalism. The article examines both the historiography and the transnational traffic of models for a constitutional order. Paradoxically, it was precisely during this century of nationalism that, more than ever before, the political and constitutional models were of a transnational nature. In general, the Netherlands evolved into an international trend-hopper during the nineteenth century. This also applied to the constitutional process. And yet, against the background of this general trend, the Dutch constitution of 1814/1815 and that of 1848 remained relatively original and were crafted on the basis of the national scene. Moreover, although British, French and Belgian models did indeed feature in the discussions leading up to the revision of the 1848 constitution, they did not play a prominent role. This study invites the audience to reflect upon the nature of 'national' as far as this relates to political history and the explanatory frameworks used for it.

Hoe nationaal was de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw? Dit zijn eigenlijk twee vragen. De ene betreft de historiografie: was en is de geschiedschrijving van en over Nederland in die periode een louter nationale aangelegenheid? De andere vraag betreft die geschiedenis zelf. Hoe autonoom verliep de politieke ontwikkeling en in welke mate werd zij medebepaald door buitenlandse voorbeelden, internationale gebeurtenissen en transnationale processen? Die vraag is bij uitstek relevant voor de eeuw van de natievorming. In het volgende betoog komen beide aspecten, de historiografie en de transnationale uitwisseling, aan de orde. Het tweede aspect wordt geconcretiseerd in de vorming van de grondwetten van 1814-1815 en 1848, die bedoeld waren als fundament van een nationaal politiek bestel. Vooraf gaat een schets van het nationale zelfbeeld in de negentiende eeuw. Hoe oordeelden toenmalige opiniemakers over de relatie tussen nationaliteit en buitenlandse invloed?

Het nationale zelfbeeld

Tijdgenoten dachten uiteenlopend over de verhouding tussen nationaliteit en buitenlandse invloed.¹ In 1833 probeerde de Amsterdamse hoogleraar N.G.

¹ Zie Willem van den Berg, 'Verbeelding van het vaderland. Het denken over vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw', in: N.C.F. van Sas (ed.),